

A történelem modalitása – a modalitás történetisége

Kulcsár Szabó Ernő: Beszédmód és horizont

Az utóbbi évek magyar irodalomtudományi diskurzusában Kulcsár Szabó Ernő könyvei (az elmúlt öt évben nem kevesebb, mint öt kötet) rendre fontos szerepet tölthettek be. Amint hangsúlyos kritikai visszhangjuk tanúsíthatja, (1) megjelenésük azért is jelentős esemény volt, mert sokban hozzájárult a tudományos beszédmód átalakításához. És ez nem kizárólag annak köszönhető, hogy az elméleti reflexiónak éppúgy, mint a történeti kutatásnak új, kétségkívül termékeny (valószínűleg az oktatásban is produktívá tehető) lehetőségét teremtették meg e kötetek. Hanem annak is, hogy az írásokban kifejtett gondolatok az irodalom történeti és elméleti vizsgálatának olyan határozott, karakteres koncepcióját képviselik, amelyekkel a későbbiekben annak is számot kell vetnie, aki inkább vitatja, mint elfogadja azokat. Egy könyv produktív hatástörténeti helyzetét pedig mi sem teszi jobban beláthatóvá, mint az, ha olyan válaszokat (és kérdéseket) artikulál, amelyek eltérő kontextusokban is megőrzik a befogadót új kérdések és válaszok megfogalmazására készítő hatáspotenciáljukat.

A szerző korábbi tanulmánykötetei elsősorban elméleti kérdéseket vizsgáltak. (2) Ebben a tekintetben szorosan kapcsolódnak a *Beszédmód és horizont* teoretikus előfeltevéseihez, melyek köré recenziómat is építem. Azonban az új kötet annyiban mégis az 1945 utáni magyar irodalmat áttekintő munkához áll közel, (3) hogy alapvetően történeti kérdések szervezik, az irodalmi modernség „formációinak” tanulmányozása jelöli ki a vizsgálatok elsődleges irányait. (4) Márpedig ez olyan korszakok értelmezését is lehetővé teszi, amelyek a nagy vitát kiváltó irodalomtörténetben – az időbeli korlát miatt – nem (illetve csak utalásokon keresztül) szerepelhettek. Valószínűleg kiemelkedő jelentősége van e szempontból a húszas-harmincas évek (magyar) irodalmát áttekintő írásoknak, még akkor is, ha a kötet sok (fölvethető) kérdés részletes kifejtését, aprólékos argumentációját nem kísérli, nem kísérelheti meg.

Az is érdekes (és rendkívül tanulságos), ahogy a modernség történeti fölfogása, Kulcsár Szabó Ernő periodizációja a – különböző években keletkezett írásokat ösz-

szefogó – kötetben kirajzolódik. A tizenkét tanulmány – nyilván egyszerűsítő modellt alkotva – két, hat-hat dolgozattal álló csoportba szerveződik. A középső hat szűkebb témákat, kérdéseket helyez előtérbe (egy életművet, ennek egy aspektusát vagy szakaszát, netán egyetlen alkotást). A többi tanulmány – szimmetrikus elosztásban – ennek mintegy keretét képezi, az irodalmi modernitás horizontjait általános történeti oldalról közelítve meg. A periodizáció kérdését, a nyelv- és individuumfölfogás egymásra utalt viszonyrendszerét, a történeti elemzés elméleti megfontolásait, a világirodalmi kontextust egyaránt tárgyalják, elsősorban komparatív megközelítéssel jellemezhetők. A kötetet záró fejezetek a posztmodern fölvetette kérdések köré szerveződnek, de az egyes problémákkal párbeszédet kezdeményezve nem tekintenek el az ezeket meghatározó hatástörténeti folyamatoktól, vagyis a modernségtől sem. Tehát azoktól a horizontoktól, melyeket az e század húszas és harmincas éveinek líráját és prózáját elemző írások exponálnak. Az első dolgozat pedig olyan általános bevezetőként is olvasható, amely

egyrészt a kötet elméleti megalapozását nyújtja, másfelől a kidolgozott korszak-meghatározások körvonalazódásának történetét beszéli el.

Ugyanis a négyosztatú meghatározás – mely végső soron jelenleg kirajzolódik – nem az első kísérlet; klasszikus modernség, (történeti) avantgárd, kései (vagy második) modernség és posztmodern nem voltak kezdetől fogva adott kategóriák a szerző számára. Megelőzte ezt egy olyan trichotomikus fölfogás, amely modernség és posztmodernség merev oppozícióját fölszámolta ugyan, de a kései modernséggel (mint önálló horizonttal) még nem vett számot. (5) Így az avantgárd és a posztmodern között – igaz, az utóbbi jelzőszemléletében a klasszikus modernséghez, individuumsértelmezését tekintve az avantgárd szellemiségéhez áll közel (6) – még elég éles váltás tételeződött, és ezáltal a folytonosság lehetősége sokkal kevésbé teremtődött meg, mint a másodmodern fogalmának bevezetésével. (7) Másfelől a negyedik „paradigmaérvényű” formáció a klasszikus modernség és az avantgárd viszonyát is új megvilágításba helyezi, amennyiben ezek „szemléletszerkezete tulajdonképpen egyazon *horizonton* belül marad; még ha a két *struktúra* között kizárásos ellentét áll is fönn. Ami itt bekövetkezik, az pusztán a kérdésirányok ellentétező átfordítása, melyet az avantgárd lényegében anélkül hajtott végre, hogy kilépett volna az esztétizmus létesítette horizontból. A »második« modernség viszont az *értelmezéstávlat* egész *orientációs rendszerét megváltoztatva* jutott túl az első negyedszázad művészeti világképének klasszikus-humanista értékfogalmakhoz kötött előfeltevésein.” (8) Ugyanis a kései modernség – bár bizonyos szabályszerűségek megalkotására továbbra is nagy súlyt helyezett, hiszen végeredményben még nem volt kész a gyökereiben mindvégig integratív beszédmód felételezte (ontológiai) középpontokról való teljes lemondásra – szövegalkotói szemléletformái tekintetében már olyan diszkurzivitással jellemezhető, mely egyre inkább felértékelte az olvasó társalko-

tói szerepét, (9) párhuzamosan a nyelvnek való megfelelés (hagyomány általi feltételezettséget is más horizontba állító) új értelmezésével. Ezáltal az utómodernség „a jelentésalkotásban már nem tekintett el a széttartóan érvényesülő poétikai funkciók következményeitől”, noha még közel sem olyan módon tette ezt, ahogy egyes posztmodern szövegek „olykor még a szöveg-univerzum egymással teljességgel ellentétes szabályrendszereinek is igyekeztek eleget tenni azért, hogy megőrizhessék a plurális recepciós döntésekkel szembeni nyitottságukat”. (10)

Azonban véleményem szerint a szemléleti különbségek ellenére sem lett volna tanulságok nélkül való fölvenni a kötetbe a Kortárs-beli, még csak három formációt elválasztó tanulmányt. Egyfelől jobban láthatóvá válnának azok a kérdésirányok, amelyek mentén a kései modernség interpretációja megszületett (és ez – amennyiben a kötet nyomtatékosítaná az időbeli sorrendet – nem bontaná meg ennek koherenciáját sem). (11) Többek között azért, mert valószínűleg ebben a dolgozatban található meg – ha nem is a könyvbelivel azonos formában, de – legösszefogottabban és legrészletesebben a három horizont sajátosságainak értelmezése (és ez annyiban lehetett volna fontos, amennyiben a Nyugat nemzedékeit tárgyaló elgondoláshoz képest Kulcsár Szabó elképzelése olyan jelentős fordulatot képez, hogy ennek több tanulmányból való összeszededegetése egyes olvasókra talán túl nagy föladatot ró). Igaz, e korábbi értekezés tanulságai éppúgy beépülnek a kötetbe, mint ahogy a tanulmányok is szorosan kapcsolódnak egymáshoz, tulajdonképpen együtt olvasva érthetők meg. Érdekes lehet viszont utalni arra, hogy – bár az összefüggések erős konzisztenciát teremtenek – talán a koncepció kötetből kivilágító alakulása során is történtek hangsúlyeltolódások. Az utómodernségnek mint önálló episztémének a lehetősége elsőként a líráról szóló előadásban, tanulmányban sejlik föl. Az új szemléletforma, a hangnemi módosulások mindenekelőtt József Attilához és Szabó Lőrincchez köthetők, beláthatóvá pedig – a folytonosság értelmében is – a Kosztolányi

és Babits képviselte hagyományhoz képest válnak. (12) A húszas-harmincas évek prózájáról tartott előadás után ez annyiban módosulni látszik, (13) hogy „a magyar klasszikus modernségből nem a Babits-féle »Ezüstkor« képzete mentén, hanem – a lírában éppúgy, mint az epikában – annak a Kosztolányinak a létértelmezésén át vezetett út, aki az individuum felülkerekedésének lehetetlenségét belátva teremtett poéti-

kai-szemléleti folytonosságot a századforduló és a harmincas évek magyar irodalma között.” (14) Mindez viszont jelentősebb kérdéssé válik, ha arra gondolunk, hogy a *Törvény és szabály* között leginkább külföldi szövegekre hivatkozik (pl. Joyce, Musil). Úgy tűnhet ezért, hogy az eredetileg lírára kidolgozott modell – bár komparatív módszerrel az epikában is alátámasztható – a magyar későmodern próza (legalábbis harmincas évekbeli) létét illetően kevésbé meggyőző. (15) Itt ugyan-

is nem találhatók olyan reprezentatív alakok, mint József Attila és Szabó Lőrinc; a központi szerephez jutó Kosztolányinál pedig – hasonlóan *Márai*hoz (16) – nem egyértelmű, mennyiben tekinthető az esztéta modernség örökösének, illetve mennyiben lép át a korszakküszöbön. Hasonló kérdések másutt is fölvetődhetnek (például a magyar posztmodern kapcsán), azonban nem felejtendő el, hogy a nyitott kérdések – mint véleményem szerint a jelen esetben – egy koncepció termékenységre is utalhatnak.

A kötetben középpont található hat (szűkebb témájú) elemzés, értelmezés több szempontból is szerencsésen illeszkedik a többi tanulmány közé. Részint alaposabb vizsgálatokkal teszik árnyalttá, illetve

könnyebben beláthatóvá a felvázolt történeti koncepció sajátosságait, de többé-kevésbé eltérő módszerük, irányultságuk következtében arra is kiváló példát nyújtanak, hogy a hermeneutika nem tekinthető pusztán módszernek. Sokkal inkább a megértés, az interpretáció olyan sajátos modalitásának, mely ugyan folytonosan ki van téve a módszerrel silányítás (valamely mértékben bizonyosan elkerülhetetlen) veszélyének, ám a

legkülönbözőbb módszereket tudja integrálni a másik általi önmegértés dialogikus eseményébe. Kulcsár Szabó elemzése így a „gyakorlatban” mutatják be annak a koncepciónak a termékeny voltát, amely antropológiai kondicionáltságát mind erőteljesebben reflektálva (az irodalom- és szellemtudományok szűkebb körén túl is) nyitottan teszi beláthatóvá az értelmezés olyan nem lezárható, nem rögzíthető létmódját, amely nem kívánja kijátszani a dialogikus interakcióként is conceptua-

lizálható értelmezés befogadóhoz köthető (interszubjektív) komponenseit, illetve nyelvi és temporális kondicionáltságát. Ugyanis az irodalmi műnek (vagy általánosabban: a műalkotásnak) és jelentéseinek létmódja a recepció kortárs tapasztalata szerint nem mutatkozik a történet megértésén kívül, a szubjektum és objektum kartézianus elválasztottságának sémáját fenntartó és a befogadói kompetenciát kontemplatív observációra leszűkítő metafizikai horizont integratív értelemkonstituáló törekvései felől magyarázhatónak. Ha pedig egy mű esztéticitása és értelme nem ragadható meg sem a szövegben strukturálisan kódolt sajátosságként, sem az interpretátor (a jelentésképző kompetenciák divergens fölfogásából fa-

Látható azonban, hogy azok a problémák (olvasó és szöveg dialógusa, jelen és múlt horizont-összeolvadása), amelyeket a szűkebb témákról írott tanulmányok a gyakorlat szintjén kiválóan oldanak meg (alátámasztva ezzel az irodalomtörténeti-komparatív jellegű, átfogóbb dolgozatok állításait is), a teória, az elvont elméleti reflexió szintjén még kifejtést, magyarázatot kívánnak. Így vetődik fel például befogadó és partitúra szimmetriájának, történeti idegenség és jelenbe való integrálhatóság egyensúlyának kérdése.

kadó) önkényességének eredményeként – vagyis a befogadó számára azon tapasztalat adódik, mely szerint „az ismeret úgynevezett szubjektumának ugyanaz a létmódja, mint az objektumnak, tehát az objektum és a szubjektum ugyanahhoz a történeti mozgáshoz tartozik” (17) –, akkor a megértés olyan kérdés–válasz-logika mentén leírható dialógusként jelentkezik, melyet a szöveg „partitúrája” és a befogadó előfeltevérendszer – a másik (a másság) felé való nyitottság jegyében – egyaránt meghatároz. Másfelől – abból fakadólag, hogy az értelmezések igen nagy súlyt fektetnek a szöveg igényének „meghallására” – a hat elemző tanulmány azt a lehetőséget is példaszerűen aknázza ki, hogy az esztéticitás miként válhat a temporális távolságot átívelő olyan hermeneutikai hiddá, amely egyben nem szünteti meg a mű másságának (idegenségének, elválasztottságának) kifejezetten történeti aspektusát sem. A történeti horizontok felvázolásának igénye és szándéka ugyanakkor nem szűkíti az irodalmiságot az ezekhez való hozzáférés közvetítőjévé sem, hiszen – az önmegértés dialogikus jellegéből fakadóan – a történelmi/történeti folyamatok is csak a jelen felől, annak horizontjába integrálva közelíthetők és érthetők meg.

Látható azonban, hogy azok a problémák (olvasó és szöveg dialógusa, jelen és múlt horizont-összeolvadása), amelyeket a szűkebb témákról írott tanulmányok a gyakorlat szintjén kiválóan oldanak meg (alátámasztva ezzel az irodalomtörténeti-komparatív jellegű, átfogóbb dolgozatok állításait is), a teória, az elvont elméleti reflexió szintjén még kifejtést, magyarázatot kívánnak. Így vetődik fel például befogadó és partitúra szimmetriájának, történeti idegenség és jelenbe való integrálhatóság egyensúlyának kérdése. Ezen a téren látszólag Kulcsár Szabó Ernő állításai is eltérnek, elsősorban talán azért, mert más szinten érthetők, és e szintek viszonya csak részint reflektált. *Az új kritika dilemmáinak Hermeneutika és irodalomfelfogás* című tanulmányában ez olvasható: „*Jauss* gondolatának újszerűsége nyilvánvalóan abban van, hogy – a recepció felértékelésével – helyreállította azt a szimmetriát,

amelyet a produkció- és műesztétikák a befogadó rovására az ellentett irányban bontottak meg: azzal, hogy a recepciót mellékes esztétikai mozzanatnak tekintették.” Ehhez kapcsolódóan a hatástörténet fogalmát is értelmező írás azzal a figyelemzettel zárul, hogy „a dialogicitás fogalmának jelentésváltozása nélkül meglehetősen nehéz lesz belátnunk e hármasság [szerző–mű–befogadó] szükségszerű szimmetriáját. Mert mindaddig, amíg a dialogicitást kommunikációelméleti fogalomként gondoljuk el, s elszakítjuk a műalkotások különleges létmódjának kérdésétől, addig a befogadás jelentőségét sem érthetjük meg a maga funkcionális hovatartozásából kiindulva.” (18) *A Beszédmód és horizont* fönntartja ugyan mű és befogadó viszonyának mint társadalmilag értelmezhető fenoménnek (strukturális) kölcsönösségét, de a történetiség vonatkozásában némely esetben más álláspontra helyezkedik: „Az integratív szempont ezért maga is önmagába visszatérő körként működik: a hagyománytörténetben integráltan »benneálló« értelmezése a maga jelenébe integrálja azt, amit – az előfeltételezett benneállás következtében – lát *valamiként*. (...) Az tehát, amibe a múltat integrálják, része ugyan a hagyománytörténetnek, de az értelmező műveletek szempontjából *nem szimmetrikus* a megértendő dologgal. Az új értelmezők helyzetében a meghatározottságnál erősebben érvényesül az eldöntetlen nyitottság.” (19) E kijelentés – rendkívüli differenciáltsága ellenére, esetleg éppen ennek köszönhetően – további, a korábban állítottakra visszavonatkozatható kérdéseket indukál. Ha ugyanis az értelmezésnek, illetve szinkron feltételrendszerének hatástörténeti kondicionáltsága másodlagos, kevésbé hangsúlyos a jelenbe való integrálás műveletéhez képest, akkor nem jutunk-e oda, hogy – bár a szinkron relációkat tekintve az értelmezés semmiképp sem tartható önkényesnek – a jelen szerepéhez mérten korlátozzuk a történeti másságnak mint idegenségnek megtapasztalhatóságát? Ezáltal nem tesszük-e lehetetlenné az egyidejűleg létező, de látszólag összeegyeztethetetlen in-

terpretációs irányokat és stratégiákat követő értelmezői közösségek számára, hogy megértsék egymást, hiszen az ehhez szükséges folytonosság (összekötöttség) csak egy (hagyomány)történeti nézőpont által lenne kialakítható? (20) Ha pedig a szövegpártúra csak az egyes értelmező közösségek tagjai számára, de nem történeti értelemben alkotja a megértés interszubjektív jellegének lehetőségét, akkor vajon nem sérül-e a (tárgyiségében jelenlévő) szöveg és az olvasó szimmetriája? Azonban értelmezhető-e, elképzelhető-e egy olyan folyamat, amely során egy mű – befogadástörténetének dialogikus eseményeiben – megalkotja (és fönntartja) saját (dinamikus) identitását? A fenti kérdésekre adható lehetséges válaszokat tekintve kap jelentőséget az, hogy az interpretáció feltételeit, változásainak magyarázatát keresve nem csupán szöveg és befogadó dialogikus összjátékát, hanem a hagyománytörténet folytonosságának – a *Beszédmód és horizontban* is kiemelt – elképzelését sem lehet figyelmen kívül hagyni. Viszont a hatástörténet kontinuous fölfogása miképp egyeztethető össze a „jelen” szerepének kiemelésével? Milyen viszonyban van tehát egymással a jelen nyitottsága és a hagyomány autoritása; hogyan határozható meg az a mérték, ameddig a múlt általi meghatározottság a horizontelváltás lehetőségének szükségszerű feltétele?

Véleményem szerint – és könnyen lehet, ez csak a Kulcsár Szabó Ernőnél kifejtett elgondolás eltérő szempontból való felvételét jelenti – mindenképpen relevánsnak tekinthető az az értelmezői tapasztalat, amely az olvasó szerepét, illetve a jelen kérdéseit és lehetőségeit tekinti hangsúlyosnak. És nem kizárólag a befogadás fenomenológiai megközelítése esetén releváns, hanem a műalkotás létmódjának kérdését fölvető, „integratív”-történeti szempont érvényesítése esetén is. Azonban ennek (és korlátainak) megértéséhez szükségesnek látszik produkció és recepció folyamatának hatástörténeti értelmezését adni. (21) Az már talán a pragmatikai-fenomenológiai vizsgálatok számára is könnyen

belátható, hogy amint a produkció tartalmaz egy receptív aspektust (amennyiben egy már elkezdett műalkotás behatárolja szerzője lehetőségeit, a körvonalazódó szövegnek a szerző egyszerre olvasója és továbbírója), úgy a recepció is egy produktív (amennyiben a befogadó hangoltsága, szituáltsága meghatározza és fölnyitja a jelentésképzés lehetséges új irányait). Abból, hogy a pragmatikai közélet számára – mint a fenti kérdésekből is következik – az utóbbi a fontosabb, a döntő mozzanat, könnyen következtethető, hogy – a szimmetria megőrzése végett – a hatástörténet, a hermeneutikailag átértelt lételmélet felől az előbbire, az alkotás produktív aspektusára helyeződik nagyobb hangsúly. Annyiban a produkció folyamata kétségtelenül fel is értékelődik, hogy ebből a nézőpontból nem csupán az artefaktum létrejöttéért lényeges, hanem egy mű megalkotása (és megalkotottsága) révén lép be a hatástörténet dinamikájába, amely belépés a mindenkori megértés lehetőségfeltételeként interpretálható. Ennek megfelelően a produktív oldal receptív sajátossága is új fénybe állítható: minden alkotás egyben „befogadás”, a hagyományban való benneállásból fakadó feltételezettség (akár) akaratlan érvényesítése (22) (ami ugyanakkor magyarázza a szövegalkotásnak mint fenomennek vizsgálatából adódó, fentebb említett tapasztalatot). Másrészt ennél általánosabban is lehet fogalmazni, amennyiben a receptív komponens – mint átfogó, konstitutív mozzanat – úgy is érthető, hogy az alkotás szükségszerűen implikálja saját recipiálhatóságát. (23) Ugyanis a produkció folyamata úgy képzelhető el, mint ami abból a legsajátosabb antropológiai tényből következőleg van eleve a recepcióra vonatkoztatva, hogy az én megalkotása és önmegértése kizárólag a „másik” megalkotásán és megértésén keresztül lehetséges (azaz a nyelv alapvetően – végső elemzésben kizárólagosan – kommunikatív). Vagyis nem csupán arról van szó, hogy a szubjektum saját beszéde – az azt előzetesen meghatározó konvenciók, a beszélés totalitásában elgondolható nyelv által – „idegenként” lép szembe vele, (24)

hanem arról is, hogy minden emberi (így nyelvi) tevékenység csak a „másikkal”, a többi szubjektummal együtt alkotott virtuális (hatástörténeti) térben lehetséges, egy olyan kontinuum (!) dialógusban, melynek nem lehet rögzített kezdetét és egyedüli irányát kijelölni. Tehát egy akképp szerveződő folyamatról van szó, ahol az alkotó mindig recipiens is, a befogadó pedig mindig alkotó is egyben. Alátámasztja ezt, hogy a recepció processzusa hasonlóan értelmezhető újra: egyrészt a – történeti megelőzöttség általi meghatározottságot a benneállásból eredően érvényesítő – recepció produktív sajátossága a hagyománytörténés tervezhetetlenségének és sokirányúságának (így a lehetőségek nyitottságának) feltételévé válik. Másrészt azonban – amint a produkció eleve a recepcióra ráutalt, hasonlóképpen – a hatástörténet abban az értelemben az „alkotásra” ráutaltnak tekinthető, hogy a hagyománytörténés kontinuitása csak ennek folytonos – akár a beszélés legelemibb tevékenysége által történő (25) – (*nem reproduktív*) újraalkotásával tartható fenn. Tehát a befogadás annyiban feltételezi az öt megelőző (legáltalánosabban értett) receptív folyamatokat, amennyiben ezek teremtik meg – produktív aspektusuk révén – a megértés lehetőségéhez nélkülözhetetlen összekötöttséget; de egyben a produkció „kényszere” is meghatározza, hiszen minden befogadói tevékenység – mint-hogy a megszólaltatásként fölfogott megértés a hallgató együttalkotását jelenti – a hatástörténet folytonosságát alkotja (mindig megújuló módon) újra.

Végeredményben a hatástörténet logikája értelmében egy műalkotás értelmezését nem csupán az határozza meg, hogy keletkezésének szituációjában mennyiben értelmezte újra és formálta át a kortárs elváráshorizontot, mennyiben kínált új válaszlehetőségeket korának kérdéseire, hanem a mindenkori jelen (érdekeltséget implikáló) nyitott kérdései is befolyásolják megszólaltathatóságát. Ugyanakkor ennek lehetséges irányait meghatározza az, ahogyan a mű fogadtatását döntően befolyásoló és a mű által is megváltoztatott

elváráshorizont a recepció ezt követő folyamata során ismételtén újrarendeződött, hiszen az előzetes megértést irányító előítéletek minden megkérdőjeleződése és át-képződése „folytonosan új előzetes megértést képez”. (26) Ezért ahogy a produktív és a receptív aspektus egymásravezővé válása meghatározottság és nyitottság egyensúlyát hozza létre, annak mentén az – értelmezést egyáltalán lehetővé tevő – összekötöttség és az – „üres beszédet” (*Laçan*), az önmagunk újraértését kizáró monológot fölszámoló – elválasztottság relációja is megérthető. Az előbbi mindkét esetben az utóbbi feltétele: a hatástörténet az, amely a horizontelválasztásban megmutakozó alteritás felismerését lehetővé teszi. Hiszen a hagyománytörténés sajátos logikája szerint az összekötöttség mindig egy olyan folytonos előrehaladásra kereszttül teremtődik meg, amelybe a megértés tárgya és a megértő közötti (történeti) horizontok módosulásai is beépülnek. Ezért „a konvenciók váltakozásának vagy a ki-üresített kódok cserélődésének irodalmi soraival épp azt a hatástörténeti kontinuumot téveszthetjük szem elől, amelyhez viszonyítva egyáltalán láthatóvá válik a nagy költésztörténeti modellek kétirányú kapcsolódása: folytonosságuk mibenléte éppúgy, mint a megszakítottságuké.” (27) Fölvetődik természetesen az a probléma is, hogy ez a kontinuum jelleg milyen mértékben tágítható ki, mennyire érvényesíthető közvetlenül. Hiszen nyilván nem vonatkoztatható minden műalkotásra külön-külön; a produkció és recepció folytonossága sokkal elvontabb és általánosabb szinten – végső elemzésben a beszélés totalitását – válik fölismerhetővé.

A hagyománytörténés folytonossága természetesen igen sok további kérdést is implikálna. Most azonban csak azt a kérdést szeretném érinteni, melyet a szöveg történetiségének és reflektáltságának viszonya képez. Ugyanis akár abból indulunk ki, hogy a kontinuitás felől mutakozó megszakítottság a strukturális és az értelemképzést meghatározó mozzanatok dinamikus, változó kapcsolatrendszerét teszi lehetővé, akár onnan közelítünk, hogy sem

a horizontok elhatárolásai időtlennek, sem az elhatárolt korszakok homogénnek nem tekinthetők, (28) annak kérdéséig jutunk, hogy milyen jelölői vannak egy mű történeti értelmezhetőségének, illetve hogy milyen feltételrendszerei mutathatók ki a történelemtől alkotott felfogásoknak. Persze, könnyen elismerhető, hogy a hatástörténeti folyamatok iránya meghatározza azt, miképp beszélhetünk magukról e folyama-

tokról. Azonban azt, hogy egy mű (vagy tágabban: egy életmű) vizsgálata során ez milyen aspektusból előlegzi történeti szituálhatóságá(nak irányai)t, nem kereshetjük közvetlenül az alaktaniság körében. Hiszen egy szöveg jelentősen eltérő strukturálási lehetőségei – sőt akár az ezeken alapuló, de időindexeket reflektálatlanul hagyó különböző értelmezései – nem feltétlenül jelölnek ki eltérő történeti horizontokat, illetve egy mű „azonosként” tételezhető struktúrája sem zárja

ki, hogy – poétikai kontextusának jelentős megváltozása esetén – funkcionálizáltsága történeti értelemben módosuljon. Ugyanis a hagyomány szempontjából azért a „mondottság hogyanja”, a kialakított értelmezés modalitása (vagyis a mondottakhoz, saját magához való viszonya, önmaga – történeti – újraolvasásának jellege) lesz meghatározó, mert ez a világban-való-lét hangoltságát, (29) részint implicit és reflektál(hat)atlan önértelmezését teszi láthatóvá. (30) A poétikai artikuláltság ezen rétege pedig lényege szerint csak tágabb intertextuális vonatkozások kontextusában, a szövegek egymáshoz való viszonyának (31) reflektáltá tételevel lesz értelmezhető. És éppen ez a tevékenység az, amely az irodalom-

történet diszciplínáját jellemezheti: minden megértés kettős – mert a mű horizontjának távolságát és a hagyomány által kondicionált jelen kérdésirányát egyaránt átfogó – történeti meghatározottságának reflektálása.

Tehát – visszatekintve a korábban föl-tett kérdésekre – produkció és recepció szimmetriája, a partitúra hatástörténet kondicionálta recepciófeltételek által

Röviden visszatérve a kötet szűkebb kontextusához, a modernség irodalomtörténeti vizsgálata kapcsán különösen jelentősnek vélem a periodizáció dichotomikus, oppozíciókra épített képleteinek átírását. A hatástörténeti folytonosság tekintetében ugyanis nyilván nem két korszak pusztá ellentéte válik meghatározóvá, hanem egy olyan elképzelés, amely a tradíció továbbalakulásának irányai szerint az elválasztottság mellett már az összekötöttség aspektusát, mozzanatát is képes belátni.

megteremtett interszubsztívitás (32) a hagyománytörténet kontinuitásában alapozható meg. Olyan folytonosságban, amely antropológiai sajátosságok révén jön létre, és létében az egyes individuumok produktív és receptív tevékenységére utalt (a kettő közül nem határozható meg, melyik az elsődleges, az eredendőbb), azonban lényege (definíciója) szerint túl is mutat az egyéni tudaton. Ezért minden megértés – legtagabb és legáltalánosabb ösz-

szefüggéseit tekintve – a sajátosan emberi, de mégis (vagy éppen ezért) az önmagában elhatárolható és identikus individuum eszméjét, a szubjektum és objektum elválasztottságát fölszámoló (illetve újraértelmező) hatástörténet részét képezi. Vagyis (a konkrétságától elvonatkoztatott) megértés „szubjektumává” tulajdonképpen a hatástörténet processzusa – s nem valamiféle általános textuális működés – válik. Ez pedig egyszerre zár ki, tesz értelmetlenné mindenfajta naiv szubjektívizmust és objektívizmust. Viszont lehetőséget ad arra is, hogy nézőponttól függően más-más komponensét tekintsük hangsúlyosnak. A (szerzőségétől elvonatkoztatott) produkció azért válhat kitün-

tett ponttá, mert egyfelől – mint a hatástörténetbe való belépés eseménye – lehetőségfeltételét képezi a megértésnek; másrészt abban az értelemben is meghatározó, hogy a tradíció további mozgását, alakulását tekintve sem szüntethető meg annak a – folytonosság lehetővé tette horizontelválasztással belátható – jelentősége, hogy a mű milyen hatástörténeti szituációban vált a hagyomány(történet) rész(es)évé. Ugyanakkor természetesen a recepció oldala is kiemelhető; sőt – mint utaltam rá – ez valószínűleg igen alapvető befogadói tapasztalat. Ugyanis – azon túlmenően, hogy a jelentés „kizárólag az olvasó oldalán érkezik el a lezárultság állapotába” (33) – a befogadó két okból sem tud teljességgel eltekinteni attól, hogy az interpretációs tevékenységnek ő is szubjektuma. Első közelítésben azért, mert csak parciálisan (!) tud egyéni tudatán – a beszélés által – fölülemelkedve a nyelv, a hatástörténet (részlegességében is „totalitásként” tapasztalható) valóságába jutni. Másrészt minden megértés a megértő jelenében – produktív aspektusa következtében nyitottan – történik, és így nem tehető reflektálttá az, hogy a tradíció alakulásában milyen helyet foglal el, pontosabban *fog* elfoglalni. (34) Azonban ez nem vezethet annak elfelejtéséhez, hogy a hatástörténet értelemkontinuumja nem kizárólagosan a mindenkori (jelen látószögéből kiemelt) „jelen” felől képződik meg, hanem már eleve minden „jelenben” – sajátos módon – jelen is van.

Röviden visszatérve a kötet szűkebb kontextusához, a modernség irodalomtörténeti vizsgálata kapcsán különösen jelentősnek vélem a periodizáció dichotomikus, oppozíciókra épített képleteinek átírását. A hatástörténeti folytonosság tekintetében ugyanis nyilván nem két korszak pusztá ellentéte válik meghatározóvá, hanem egy olyan elképzelés, amely a tradíció továbbalakulásának irányai szerint az elválasztottság mellett már az összekötöttség aspektusát, mozzanatát is képes belátni. [Nem véletlen talán, hogy épp a kései modernség – mint egy lehetséges nézőpont – felől vált észlelhetővé a

klasszikus modernség és a történeti avantgárd között fennálló szoros kapcsolat, (35) azonban oly módon, hogy ez – a posztmodern látószögéből tekintve – nem fedte el a modernség három fázisának összekötöttségét sem.] Egy történeti formáció tehát legalább kétirányú összefüggéssel jellemezhető: az ezt megelőző „paradigmákhoz” képest történő változások az ezt követő korszak nézőpontjából belátható folytonosság viszonyában válnak értelmezhetőkké. Ez pedig olyan megközelítéshez vezet el, ahol az elválasztottság is pozitív módon, nem csupán a szembeállításra keresztül fogalmazható meg, elsősorban a hasonló irányultságok eltérő artikulációjának logikája (dialógusa) mentén. Ezért lenne jelentős például annak hangsúlyozása, hogy a posztmodern központi mozzanata nem a „nagy elbeszélések” (*Lyotard*) egyszerű destruálása, hanem olyan „kis elbeszélések” fölépítése, ahol a narratívumok szituálhatóságát meghatározó sajátos diszkurzív rend kontextusában kapnak új értelmezhetőségi indexeket azok a szerkezeti alkotók és tendenciák, amelyek már az utómodernségben egyre nagyobb szerephez jutottak; (36) azonban itt még kizárólag a metaelbeszélések fenntarthatósága implikálta kérdések keretei között vetődtek, vetődhetek föl. Végeredményben az explikáció egyszerre és úgy teszi láthatóvá az esztétista és a „második” modernség közötti összekötöttséget és elválasztottságot, hogy a posztmodern felől az előbbi az utómodernséghez viszonyított megszakítottság, az utóbbi pedig az összekötöttség (egy aspektusának) értelmezését is implikálja. Mégis, ez az összekötöttség tulajdonképpen még csak az elválasztottsághoz képest válik beláthatóvá. Jobban áttekinthető példát hozva: a romantika és a klasszikus modernség közötti megszakítottság ugyan egy aspektusát képezi az utóbbi a kései modernséghez kötő mozzanatoknak, azonban az ezt is követő (tehát a negyedik!) korszaknak, konkrét példánkban a posztmodernnek látószögéből a folytonosság döntő aspektusát az a sajátosság jelöli ki – a „nagy elbeszélések”

fönntartása –, amely nem csupán a modernség két horizontjára, de a romantikára is érvényes. Ez pedig a kontinuitásnak már valóban olyan válfaját képezi, amely nem a megszakítottsághoz képest lesz látható, hanem ellenkezőleg: az elválasztottság tapasztalata e folytonosság által lehetséges. Ennek belátása viszont olyan horizontot feltételezz, amely az éppen fönálló episztémé számára nem, vagy csak igen kevésbé kialakítható. A jelen felől tehát – mivel közvetlen rálátásunk kevéssé lehet, és a kapcsolódások még csak egy irányban (visszafelé) perceptálhatók – sokkal inkább a hatástörténeti meghatározottsághoz képest előremutatónak gondolt komponensek szerepe nő meg. „Egy irodalmi korszak mibenléte és jelentése végeredményben ugyanis mindig csak akkor kerül összhangba, ha a következő nyelvi felől már viszonylagos biztonsággal válik beláthatóvá.” (37)

Az új kritika dilemmái kapcsán egy irodalomtudósunk úgy fogalmazott, hogy „az utóbbi évek egyik legfontosabb (és legrangosabb) tanulmánykötete”. (38) Véleményem szerint ez elmondható a *Beszédmód és horizont*ról is. Ebből következőleg azonban a kötet különösen nehéz feladat elé állítja olvasóit, nem könnyíti meg recenzense helyzetét sem. Ugyanis több pontján olyan problémátlan elfogadásra csábít, amely csak természetlen lehet. Hiszen a valóban produktív megértés (bármely könyvvel folytatott dialógus) akkor kezdődik el, amikor az olvasó olyan kérdéseket is fölvet, amelyekre a kötet nem válaszol, vagy nem ad a befogadóéval egyező választ. A magyar irodalomtudományi diskurzust érintő komoly kihívás tehát, hogy fel tudja tenni azokat a kérdéseket, melyek megfogalmazása Kulcsár Szabó Ernő könyve révén vált lehetővé.

Kulcsár Szabó Ernő: *Beszédmód és horizont*. Argumentum Kiadó, Bp. 1996.

Bengi László

Jegyzet

- (1) Az Iskolakultúrában is két kritika jelent már meg: GOLDEN DÁNIEL: *Az irodalom történetiségének és megértésének feltételei*. 1996. 5. sz., 121–123. old.; SZ. MOLNÁR SZILVIA: *Függő beszéd az irodalomtörténetben*. 1997. 3. sz., 92–95. old.
- (2) *Az új kritika dilemmái. Az irodalomértés helyzete az ezredvégen*. Balassi Kiadó, Bp. 1994. (a kötetben irodalomtörténeti tanulmányok is találhatók); *Történetiség, megértés, irodalom*. Universitas Kiadó, Bp. 1995.
- (3) *A magyar irodalom története 1945–1991*. Argumentum Kiadó, Bp. 1993, 1994.
- (4) Remélem, hogy ehhez hasonlóan a második kiadás már névmutatót is tartalmaz majd.
- (5) *Klasszikus modernség, avantgárd, posztmodern*. Kortárs, 1990. 1. sz., 129–142. old.
- (6) Bár ezen összefüggések természetesen sem itt, sem később nem fedik el annak a szemléleti váltásnak a mélységét, amely – például a művek „önszemléletének”, az irodalmiság értelmezési modalitásának szempontjából – a posztmodern megjelenésével bekövetkezett.
- (7) Vö. KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: *Beszédmód és horizont. Formációk az irodalmi modernségben*. Argumentum Kiadó, Bp. 1996, 11–12. old.
- (8) Uo., 12–13. old. (az eredeti kiemeléséi).
- (9) A klasszikus modernség – szoros összefüggésben a világ totalitásának esztétikai újraalkothatóságába vetett hitével – a szó sajátos szemiotizálása mellett fönntartja az értékékként elképzelt identitás integritásának lehetőségét és kívánalmát, miáltal – a műalkotást harmonikus egésznek, a(z) állandónak vélt instanciák biztosította) jelentésképzést nagyjából monologikusnak gondolva – a szerzői szubjektum szöveget meghatározó volta még kevéssé vál(hat)ott kérdésessé.
- (10) KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: *Beszédmód és horizont*, i. m., 277. és 280. old.
- (11) Hiszen *A másság mint jelenlét* című tanulmány még szintén csak három formációt különböztetett meg.
- (12) Vö. KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: *Beszédmód és horizont*, i. m., elsősorban 37. old., de lásd még 39. és 53. old.
- (13) A hangsúlyeltolódás, nem pedig az ellentmondás értelmében, mert az elmozdulás lehetősége a líráról írottakban már nagyrészt – bár inkább csak implicit formában, de – adott.
- (14) KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: *Beszédmód és horizont*, i. m., 87. old., de lásd még 12., 23. és 303. old.
- (15) Vö. uo., 93. old. (Lásd még a kötet tanulmányait is!)
- (16) Vö. uo., i. m., 91–92. old.
- (17) GADAMER, HANS-GEORG: *Igazság és módszer*. Gondolat Kiadó, Bp. 1984, 361. old.
- (18) KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: *Az új kritika dilemmái*, i. m., 82. és 87. old. Vö. uo.: *Beszédmód és horizont*, i. m., 284–285. és 287. old.
- (19) Uo., 14. old., de vö. még pl. 86. old. (Az első az eredeti kiemelés, a második a sajátom.)
- (20) Ennek kapcsán válhat a szinkrón elválasztottság és a diakrón távolság strukturális analógiája funkció-

nálisan is újraértelmezhetővé, amennyiben a különböző főnálló társadalmi szokásrendszerek közötti összekötöttség a hagyománytörténés processzusa paralel tendenciái implikálta történeti kapcsolatrendszernek (fenoményszerű) megfelelője.

(21) Vö. KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: *Beszéd mód és horizont*, i. m., 287. old.

(22) Vö. uo., 271–272. old. Teljesen más kérdés egy olyan szituáció elképzelése, amelyet nem előz meg semmilyen hagyomány. Azonban a hatástörténet kezdete, kialakulása az ember számára nem tűnik hozzáférhetőnek. Vö. pl. „Épp úgy nincs »legelső« megismerés, mint ahogy nem lehetséges az első szó sem.” – GADAMER, HANS-GEORG: *Retorika, hermeneutika és ideológiakritika*. = *Filozófiai hermeneutika*. Szerk.: CSIKÓS ELLA–LAKATOS LÁSZLÓ. Bp. 1990, 177. old.

(23) Innen talán az is beláthatóvá válik, hogy míg a fenomenológiai leírás aspektusából a produkció a szerzői tevékenységhez kötődött, és ennek megfelelően kapott kisebb súlyt a kifejtés során, addig a reflexió jelenlegi szintjén az alkotás már túlmutat az egyéni (szerzői) tudaton, és a hatástörténet logikájába illeszkedve nyeri el saját(os) jelentőségét. (Ez viszont azt is jelenti, hogy az interpretáció szimmetriája, kiegyensúlyozottsága nem annyira – mint Kulcsár Szabó Ernő egyes kijelentései alapján gondolható – szerző–mű–befogadó trichotómiájának szintjén, hanem inkább a produkció–repció kettős processzusának – pusztán individuális tevékenységnél általánosabb – hatástörténetileg értett kategóriái kapcsán vetődik föl. Hasonló véleményként lásd a 18. jegyzetben hivatkozott helyeket, ill. uő: *Történetiség, megértés, irodalom*, i. m., 68–69. old.

(24) Vö. HUMBOLDT, WILHELM VON: *Válogatott írásai*. Európa Kiadó, h.é.n. [Bp. 1985], 98–99. old. (Azonban a hivatkozott rész kiindulásától a hatástörténet antropológiai meghatározásának lehetőségéig vezet el az olvasót!)

(25) Vö. „A nyelv túlmutat az egyéni tudaton, sőt magát a történelmet testesíti meg. A jelentések hagyományozódnak; örökségként kapjuk őket, hogy azután értelmezzünk a segítségükkel”, miáltal – tehetjük talán hozzá – továbbörökítjük őket. (SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: „*Minta a szövegben*”. Balassi Kiadó, Bp. 1995, 26. old. vö. 53. old. Vö. KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: *Beszéd mód és horizont*, i. m., 267. old.: az Esterházytól vett mottó kapcsán.)

(26) GADAMER, HANS-GEORG: *Retorika, hermeneutika...*, i. m., 186. old.

(27) KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: *Beszéd mód és horizont*, i. m., 30. old. de vö. még 87. old. és lásd 285. old.: „... azok a művek képesek újraéledni, amelyek úgy tudnak feleletet adni a mindenkor jelen élő kérdéseire, hogy közben nemcsak az időtávolságban megtestesülő alteritást győzik le, hanem épp ebben a műveletben teszik mintegy láthatóvá a maguk egyko-

ri horizontmódosító és innovatív potenciáljuk ma is értelmezhető historikumát.”

(28) Vö. uo., 25., 23. és 18. old.

(29) Vö. uo., 21–22., 69. és 276. old. Tehát a létben való bennefoglaltság modalitást meghatározó horizontja szempontjából érdekes az a korábban említett sajátosság, hogy egy mű mikor integrálódott (persze nem a kronológia értelmében) a hatástörténet – más-ságot megőrző – folytonosságába.

(30) Természetesen a diszpozíció szintén nem identikusan férhető hozzá. Azonban amint egy szöveg partitúrája fenomenológiailag kondicionálja az egyes befogadási folyamatokat, úgy a korszak önértelmezése – illetve ennek szubjektumszemléletben és nyelvfel-fogásban tapasztalható formációja – történetileg (a hagyománytörténés folytonosságát tekintve) határozza meg a történelemtől kialakított elvontabb koncepciókat.

(31) Tehát igaz az, hogy például minden szöveg csak intertextuálisan gondolható el, történeti értelemben azonban az lényeges, hogy a szöveg – más szövegekhez viszonyítva – miképp viszonyul ehhez (modalitása által), tulajdonképpen miképp tudja olvasni önmagát (azaz milyen olvasási lehetőségeket ajánl föl, melyeket tesz lehetővé, és melyeket tűr el).

(32) Végeredményben tehát a partitúra (mely minden egyes befogadás során az olvasó érdeklődése mellett meghatározza az értelemképzés lehetséges irányait) nem – például a szövegben – rögzített, hanem korszakonként (sőt – bár sokkal kevésbé, de – olvasásonként) változó. Ami miatt mégis – a főnálló szituáció és a történelem tekintetében is – az interszubjektívítás egyik alapja lesz, az az, hogy – ugyan csak a befogadásban létezik „aktuálisan”, ám – a hatástörténet értelemkontinuumán keresztül/által megőrződik az egyes interpretációs tevékenységektől való nagyfokú függetlensége. [Nagyon sarkítva akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy a hatástörténeti (nyelvi) feltételezettség a konkrét befogadásban a partitúra kategóriájával jelzett entitás/tapasztalat közvetítésével határozza meg az értelmezőt, alapozza meg a másság általi önmegértés – Jausznál kiemelt szerepű – lehetőségét.]

(33) KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: *Beszéd mód és horizont*, i. m., 96. old.

(34) Vö. uo., 14. old.

(35) Vö. uo., 23. old.

(36) Rendkívül előremutatónak vélem például, ahogy Kulcsár Szabó Ernő a diszkurzivitás poétikájának klasszikus és kései modernséget jellemző formáját folytonosság és megszakitottság dialektikájában, nem egymást merően kizáró fogalmakon keresztül értelmezi. (Vö. uo., 90–91. old.)

(37) Uo., 67. old. (az eredeti kicmeléscsi), vö. 61. és 63. old. Ugyanakkor hangsúlyozom, hogy itt korszakokról és nem művekről van szó.

(38) Vigilia, 1994. 10. sz., 796. old.